

Т.Л. Подкупко

**ВПЛИВ КОЗАЦЬКОГО СВИТОГЛЯДУ НА УКРАЇНСЬКІ СТАРОДРУКИ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.
(за матеріалами ОДНБ ім. М.Горького)**

Нині Одеській державній науковій бібліотеці (ОДНБ) виповнюється 175 років. Наша книгозбірня є найстарішою публічною бібліотекою в Україні. Фонди налічують понад 5 мільйонів одиниць. Серед цілого ряду рідкісних видань і рукописів почесне місце займають українські стародруки. Метою цієї статті є спроба продемонструвати як впливало козацьке світобачення на зміст та оформлення українських видань першої половини XVII ст. на прикладі лише кількох примірників, що зберігаються в ОДНБ.

На початку XVII ст. на території нинішньої України виготовляли різноманітні книжки, і поруч з рукописними активно почали створюватися друковані раритети. У багатьох відношеннях поширення друкарства стало складовою частиною національно-культурного та релігійного відродження українського народу в останніх десятиріччях XVI – першій половині XVII ст. [5. – С. 6-7].

Козацтво як таке, незважаючи на складність і суперечливість умов розвитку, весь час відігравало вагомий роль у самоусвідомленні нації, формуванні її політичної культури й духовності. І саме в книгах часів розквіту козацтва знайшло віддзеркалення те, що вживаючи сучасну термінологію, називаємо ментальність. І це при існуванні певних визначених стандартів як у технології друкарського процесу, так і у художньому оздобленні для всієї світової видавничої продукції.

Промовисте свідчення впливу світогляду козацтва на розвиток культури можна простежити вже з перших кроків українського книгодрукування. Не зважаючи на достатню географічну віддаленість, видання острозькі, київські, стрятинські, крилоські, чернігівські об'єднують духовна спорідненість.

Багатство книжкового оздоблення є характерною рисою друкарень заснованих Федором і Гедеоном Балабанами у Стрятині й Крилосі, що діяли у 1604-1606 рр. Одеська державна наукова бібліотека зберігає “Божественну літургію” 1604 року і “Молитовник или Требник из греческого языка на словенский переведенный” 1606 року, що побачили світ у Стрятині [1; 8]. Наші примірники надзвичайно добре збереглися. На виданні 1604 року навіть рідна палітурка, з золотим орнаментованим тисненням на шкірі й двома позолоченими застілками. Чудовий чіткий шрифт, крупний кегель, який відповідає приблизно 28 пунктам. Ініціальні букви, заголовки, ряд строк тексту прикрашені кіновар'ю [1. – С. 3].

Орнаментування ініціальних літер перегукується з іншими витворами

українського козацького побуту – вишиванками, рушниками, писанками, оздобленням зброї тощо. Це – дрібні напрочуд природні рослинні орнаменти, вази із незвичними штучними квітами, фантастичні і стилізовані тварини...

Обидва видання на звороті титульної сторінки містять родинний герб Балабанів [1. – С. 4; 8. – С. 4]. В середині книги текст “Божественної літургії” прикрашають гравюри із зображеннями Іоанна Златоуста, Василя Великого, Григорія Двоєслова.

Бібліотека пишається тим, що в її фондах є прижиттєві видання творів Петра Могили (1597–1647) – видатного українського громадського, церковного, культурного діяча. Він дбав про розвиток Києво-Печерської друкарні, сприяв письменникам, художникам [10. – С. 36-39]. Був одним із перших православних мислителів в Україні, хто, виходячи із вчення про природне право, почав окреслювати майбутнє української держави, теоретично виважено обґрунтовуючи основні ідеї. П. Могила своєю діяльністю сприяв духовній консолідації українського народу, творенню єдиного комунікативного простору культури.

Одна з родзинок колекції українських стародруків бібліотеки – “Євангеліє учительное”, яке побачило світ 1637 року. Це видання вирізняється гарним художнім оздобленням. Крім кіноварі й фігурних ініціальних літер, застосованих як прикраси, в книзі містяться мініатюри і заставки. Частина гравюр взято з попередніх видань, а частину спеціально було зроблено для цього видання “Євангелія учительного”. В книзі міститься всього сорок вісім гравюр зроблених з дерева, кожна займає по пів-сторінки. Крім того, видання прикрашене двома великими гравюрами на всю сторінку, де зображено розп'яття і портрет патріарха Каліста. Наведено старожитній герб родини Проскурів-Сущанських і звична для видань кінця XVI – початку XVII ст. епіграма-присвята [2. – С. 3]. Книга містить передмову, в якій висловлюється подяка панові Федору Проскурі-Сущанському (земському писареві Київського воєводства). П. Могила пише також про важливість видання, дає йому характеристику. Далі йде оповідь про походження сім'ї Проскури-Сущанського, конкретні біографічні відомості про окремих, яскравих представників славетного роду [2. – С. 4-6]. Потім п'ять сторінок звернено до читача, де дається роз'яснення основних теологічних засад книги, її мети і завдань.

За основним змістом “Євангеліє учительное” – це зібрання повчань на недільні дні протягом усього року і на окремі свята. Автором переважної частини казаней був Іоанн Златоуст. Укладали збірник спочатку – патріарх Константинопольський Каліст, який жив у середині XIV ст., а пізніше його наступник патріарх Філофій. Зібрання повчань було перекладено з грецької мови на церковнослов'янську в XIV-XV ст. У XVII ст. Віленське братство, в свою чергу, переклало зібрання із грецької і церковнослов'янської мов на тодішню українську й видало у 1616 році. Саме цей варіант “Євангелія учительного” і передрукував П. Могила. Однак, як сам зазначив, “допустив окремі зміни” у тексті [2.– С. 7].

3

Для нащадків примірник “Євангелія учительного”, в якому відбито історію складних філософських й теологічних хитросплетінь, цінний, і як джерело, і як пам'ятка мистецького оформлення Книги.

“Крест Христа Спасителя, и кожного человека...” також було видано П.Могилою у друкарні Києво-Печерської Лаври 1632 року. Це стислий текст казані, яку публічно виголосив П.Могила в церкві Києво-Печерської Лаври в День Вознесіння Матері Божої. Видання містить зображення гербу княжої родини Корибутів-Вишневецьких та вірш на цей герб [15. – С. 2].

Перш за все цікавою і ексклюзивною є передмова до видання. Саме перші сторінки стародруку дозволяють нам заглибитись у ту історичну епоху, коли видання з'явилося на світ Божий. Присвячення твору Ієремії (Яремі) Вишневецькому викликане занепокоєнням його душевними пошуками і коливаннями. Твір просякнутий переконаннями Яреми спрямованими залишатись в лаві православних, у батьківській вірі, і по-можливості утримувати в ній своїх підданих. Мати князя була двоюрідною сестрою П. Могили. Взагалі священик усіма засобами прагнув спонукати Ієремію стати ревним оборонцем православ'я за прикладом своїх предків, зокрема, його батька Михайла, чи славетного пращура, засновника Січі – Байди-Вишневецького. Однак сталося інакше. Заповзяття і енергія роду Вишневецьких відтоді були спрямовані в русло католицизму, колонізації. Зокрема, син Ієремії – Михайло став пізніше королем Речі Посполитої.

В ОДНБ зберігаються прижиттєві видання праць видатного ученого, літератора, церковного і громадського діяча, яскравого представника схоластичного мистецтва, ректора Києво-Могилянської академії Іоанікія Галятовського [5. – С. 73-76]. Ці твори – “Ключ Разумения священникам законным и свецким належачий” (1659) і “Наука о сложении казаній” (1660) – було випущено в типографії Києво-Печерської лаври [6]. За змістом це певного роду настанови з риторики з теоретичними і практичними порадами. Вельми цікаві окремі нотатки про явища природи, про будову тіла людини та інші відомості, які є джерелом вивчення тогочасних уявлень про навколишній світ, про тодішній стан природничих наук. Книга стала прикладом для наступних видань такого роду, сама зазнала кілька перевидань. Зокрема, бібліотека має також третє видання “Ключа Разумения”. Воно вийшло в світ 1665 року у Львові в типографії Михайла Сльозки [3. – С. 12].

В примірнику першого видання, що зберігається в ОДНБ, переплетено обидва твори разом. У кожного примірника відсутні титульні аркуші, кожен починається з першої сторінки. “Ключ Разумения” складається з 253 аркушів у дві сторінки. На першій сторінці є заголовок: “Казание на Рождество Христово” [6. – С. 1]. “Наука о сложении казаній” має 149 аркушів. Починається з “Казания на свято великомученика Георгия” [6. – С. 254].

Інститут меценатів української книги зародився ще в часи першодруків. Серед тих, хто давав кошти на видання Книги були володарі великих земельних маєтків

Ходкевичі, князі Острозькі, Київське та Львівське братства та ін. [9. – С. 6-9]. Тому й не дивно, що українські стародруки віддзеркалюють вплив козацького духу, стану і світогляду в усіх сферах культури.

Братства були центрами культури і освіти тогочасної України. Природно, що при них діяли такі необхідні друкарні. В нашій бібліотеці зберігається Львівський слов'яно-руський Октоїх (Шестиденник) 1689 року видання [11]. Книга побачила світ у типографії при Львівському Ставропишальному Братстві, засновником якої був ще І.Федоров. У 1586 році Братство викупило типографію закладену першодрукарем купцеві Якубовичу. Наш примірник не має титульного листа, також відсутня заключна частина. Після передмови, перед початком тексту мітиться гравюра на дереві, де зображено Іоанна Домаскіна [11. – С. 5].

Як відомо, склалось кілька стереотипів сприйняття козацтва, приписування йому основних рис, засад, цілей. Думка про те, що козаки є головними оборонцями Православ'я стала майже аксіомою. Для періоду, що розглядається, характерно видання книг при активній козацькій підтримці саме релігійного, і навіть, літургійного змісту.

Вплив козацької естетики відчутний в зовнішньому і внутрішньому оформленні стародруків, де проявився неабиякий хист майстрів прикладного мистецтва. Зокрема, українські книги відзначаються високим рівнем художнього оздоблення текстової частини, гравірування. Оскільки процес виготовлення шаблону кожної ілюстрації був дуже трудомістким і тривалим, то в той час було поширено копіювання зображень із попередніх видань, багаторазове їх використання [12. – С. 2]. Однак українські друкарні з початку XVII ст. вирізняє те, що поруч із запозиченими західними зразками, певна кількість шаблонів вирізалися вже самостійно, щоразу вдосконалюючи свою майстерність.

Завдяки певним технологіям, де криються й козацькі секрети обробки, зображення літер і гравюр навіть крізь віки викликають захоплення своїм свіжим виглядом. За часів вироблення стародруків використовували стійкі барвники – червону фарбу з бурим відтінком, або кіновар, і чорну, на основі сажі й певних лаків [13. – С. 2]. Друкарська фарба вироблялася як з місцевих ресурсів, так і з імпортованих інгредієнтів, що зокрема, привозили й козаки, яких наймали на військову службу володарі різних країн.

Папір, на якому друкувалися українські книжки, головним чином, був місцевого виробництва. Кожна папірня обов'язково ставила на аркушах свій знак – філігрань (зображення герба засновника папірні або міста, села, в якому функціонувала папірня, чи якийсь інший умовний знак) [7. – С. 63-68].

Нелегке похідне козацьке життя відбилось і на книжкових палітурках. Книга мала застібки, зав'язки, що оберігали дошки й сторінки від пошкодження й у закритому стані стягували книжковий блок, жорстко фіксуючи аркуші [4. – С. 2-3].

Дошки на престольних євангеліях іноді покривали металевими оправами,

прикрашали коштовним камінням, чеканкою, литтям, фініфтою – емаллю, що застосовувалася для художнього розпису металевих виробів. Палітурку оздоблювали золотом, срібними або мідними наріжниками, середниками, жуковинами [12. – С. 3]. Форма всіх перелічених накладних елементів увібрала в себе мотиви прикрас козацької зброї, одягу тощо.

Першодруки були продовжувачами традицій української рукописної книги. В той же час започаткувалася нова тенденція – вносити до візерункових вставок елементи рослинного характеру, які тривалий час використовувались в рукописних книгах [4. – С. 4-5]. Можливо, тут відбитий багатющий козацький досвід збирання трав і квітів... У символічних зображеннях бруньок, листочків, окремих квіточках, загадкових переплетіннях візерунків і орнаментів закладено велику таємницю сенсу Життя, кругообіг в Природі тощо...

Перші в практиці східнослов'янського книгодрукування сюжетні ілюстрації достатньо увібрали козацький колорит. Окремі елементи одягу, тло на якому зображено ті чи інші біблійні події, рясніють вкрапленнями з українського побуту.

Отже, на прикладі лише кількох раритетів першої половини XVII ст. можна простежити, яким значущим був вплив козацького світогляду на всі сфери життя, зокрема, на книговидавничу справу.

Українські стародруки є цінним джерелом з вивчення естетичних вподобань козацтва. Як у зовнішньому, так і у внутрішньому оздобленні книги на фундаменті давніх традицій вдало поєднані загальнолюдські надбання і виключно козацький колорит. Як зовнішні прикраси і накладні елементи палітурок, так і внутрішні рясні заставки, кінцівки, ініціали своїм оформленням перегукуються з предметами матеріальної культури січовиків XVII ст.

ПРИМІТКИ:

1. Божественна літургія. – Стрятин, 1604.
2. Євангеліє учительное. – К.: видання Києво-Печерської Лаври, 1637.
3. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні. Книга 1 (1574-1700). – Львів, 1981.
4. Запаско Я., Мацюк О. Львівські стародруки: Книгознавчий нарис. – Львів, 1983.
5. Історія української культури у п'яти томах, т. 2: XIII – перша половина XVII ст. – К., 2001.
6. Ключ Разумения і Наука о сложении казаній – К.: видання Києво-Печерської Лаври, 1659.
7. Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974.
8. Молитовник или Требник из греческого языка на словенский переведенный. – Стрятин, 1606.

9. Огієнко І. Історія українського друкарства. Том І. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в.в. – Львів, 1925.
10. Огієнко І. Життєписи великих українців. – К., 1999.
11. Октоїх (Шестиденник). – Львів, 1689.
12. Сорока І., Іващук О. Зведення книги // Книжковий огляд. – 2002. - № 12.
13. Сорока І., Іващук О. Перші українські друкарні: служіння просвітництву // Книжковий огляд. – 2002. - № 10.
14. Туптало Дмитрій. Руно окроплене. – Чернігів, 1696.
15. Хрест Христа Спасителя и кожної людини. – К.: видання Києво-Печерської Лаври, 1632.